

УДК 159.947.5

ОСОБЛИВОСТІ РЕПРОДУКТИВНОЇ МОТИВАЦІЇ МОЛОДИХ ЖІНОК: ПСИХОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Івачевська О.В.,

молодший науковий співробітник лабораторії психології спілкування

Інститут соціальної та політичної психології

Національної академії педагогічних наук України

Статтю присвячено вивченню проблеми репродуктивної мотивації молодих жінок в Україні. Уточнено теоретичну модель, що включає основні передумови формування мотивації жінок оптимального репродуктивного віку до народження чи відкладання/повної відмови від народження дитини. Особливу увагу зосереджено на особистісних особливостях жінок молодого віку та їх взаємозв'язку з основними групами репродуктивних мотивів, а також вектором їх спрямування (народження/відмова від народження).

Ключові слова: *репродуктивна мотивація, репродуктивні мотиви, чинники репродуктивної мотивації, мотиви народження дитини, чайлдфрі.*

Статья посвящена изучению проблемы репродуктивной мотивации молодых женщин в Украине. Уточнена теоретическая модель, включающая основные предпосылки формирования мотивации женщин оптимального репродуктивного возраста к рождению или откладыванию/полного отказа от рождения ребенка. Особое внимание сосредоточено на личностных особенностях женщин молодого возраста и их взаимосвязи с основными группами репродуктивных мотивов, а также вектором их направленности (рождение/отказ от рождения).

Ключевые слова: *репродуктивная мотивация, репродуктивные мотивы, факторы репродуктивной мотивации, мотивы рождения ребенка, чайлдфри.*

Ivachevska O.V. FEATURES OF THE REPRODUCTIVE MOTIVATION OF YOUNG WOMEN: THE PSYCHOLOGICAL ASPECT

The paper is concerned with the problem of reproductive motivation of young women in Ukraine. The theoretical model, which includes the main preconditions for forming the female motivation of optimal reproductive age to childbirth or postponement/ denial of childbirth, is specified. Much attention is given to the personal characteristics of young women and their relation with the main groups of reproductive motives, and also the vector of their direction (childbirth/denial of childbirth).

Key words: *reproductive motivation, reproductive motives, factors of reproductive motivation, reasons for childbirth, childfree.*

Постановка проблеми. Сьогодні дедалі важче ігнорувати ті значні зміни, яких зазнає репродуктивна мотивація молодих жінок у період глибокої трансформації в Україні суспільних цінностей, норм, поглядів і світосприйняття загалом. З одного боку, помітно збільшується частка тих, хто свідомо приймає рішення щодо народження чи відкладання/відмови від народження дитини, керуючись об'єктивними можливостями, адекватно оцінюючи наявні/відсутні матеріальні, моральні й часові ресурси тощо. З іншого, все ще часто народження молодю жінкою дитини відбувається не через бажання й готовність стати матір'ю, а мотивується певними вигодами або ж здійснюється під тиском формальних і неформальних соціальних експектацій чи зовсім бездумно. Це розповсюджено передусім серед маргінальних чи таких верств населення, де виключені поняття відповідальності, духовності, етики, де відсутнє відповідне психологічне й матеріаль-

не забезпечення тощо. Як наслідок, кількість дітей-сиріт за живих батьків і дітей, що не отримують належного догляду, виховання й розвитку чи зазнають жорстокого ставлення, насилля з боку батьків, досі не зменшується.

Джерелом саморозвитку й успішного самоздійснення особистості сучасні вчені вважають суб'єктність, у ядрі якої передбачають здатність «творити» власне життя, здійснюючи свідомі життєві вчинки, обираючи те, що справді відповідає її сутності. Виходячи із цього, народження дитини повинно мати усвідомлений, моральний і відповідальний характер, набуваючи рис вчинковості (К. Абульханова-Славська, І. Бех, Т. Кириленко, І. Маноха, В. Ромеєць, В. Татенко й ін.), що априорі виключає можливість розглядати його як просте відтворення населення (задетерміноване природою, соціокультурним інститутом тощо). Новий час висуває на передній план унікальну особистість із її свідомим репро-

дуктивним вчинком, яка несе персональну відповідальність за здійснене та усвідомлює усі його наслідки. За таких умов підхід до врегулювання демографічної ситуації із застосуванням механізмів, спрямованих переважно на підвищення кількісних показників відтворення населення, видається неефективним, а подекуди й небезпечним. А відтак вимагають ґрунтовного вивчення проблеми репродуктивної мотивації молодих жінок, що дасть змогу в майбутньому винайти й обґрунтувати сучасні підходи до покращення насамперед якісних характеристик дітонародження в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Для дослідження особливостей репродуктивної мотивації молодих жінок в Україні важливим видався науковий доробок учених далекого та ближнього зарубіжжя щодо репродуктивної поведінки, психологічних проблем репродуктивного вибору сучасної молоді, а також праці вітчизняних фахівців із питань материнства та його феноменів. Теоретико-методологічний аналіз показав, що вивчення репродуктивної мотивації молодих жінок у контексті репродуктивної поведінки особистості провадилося переважно вченими-демографами та соціологами (А. Антонов, О. Балакірева, В. Белова, Г. Бондарська, Ю. Зінченко, О. Кваша, Е. Лібанова, В. Стешенко, Р. Сіфман та ін.), виходячи передусім з демографічних проблем відтворення населення, й зосереджувалося скоріше на кількісних його показниках у загальнооспільному масштабі. Психологічними ж аспектами дослідження репродуктивної мотивації переймалися переважно з погляду майбутнього свідомого материнства та готовності до нього, ступеня задоволення цією роллю, стилів виховання тощо. Тут доцільно згадати праці Н. Кедрової, С. Мещерякової, С. Мінюрової та К. Тетерлевої, О. Мурашко, Р. Мухамедрахімова, Н. Оліфірович, О. Смірної, Г. Філіппової, Т. Верні, Д. Пайнс та ін. Маловивченими й гостро дискусійними нині виявляються питання мотивів народження дитини молодою жінкою чи відкладання материнства на більш зрілі роки, а іноді й повної відмови від народження дитини, незважаючи на відмінне репродуктивне здоров'я. Дефіцит психологічних досліджень у цій царині ми пов'язуємо з тими труднощами, що неминуче супроводжують дослідників мотиваційної сфери особистості, тим паче її інтимного пласту. З одного боку, варто відзначити теоретико-методологічну плутанину та відсутність єдності поглядів на феномен мотивації загалом, з іншого – недостатню кількість адекватного методичного інструментарію для ґрунтов-

ного емпіричного дослідження репродуктивних мотивів, неможливість використання наявних психодіагностичних методик для вивчення специфіки боротьби мотивів у процесі становлення репродуктивної мотивації молодих жінок, а також проблеми усвідомлення ними власних репродуктивних інтенцій.

Постановка завдання. Мету статті вбачаємо, по-перше, в уточненні теоретичної моделі, що включає передумови формування репродуктивної мотивації та основні групи мотивів молодих жінок щодо народження чи відмови від народження дитини; по-друге, у представленні результатів емпіричного дослідження зв'язку особистісних особливостей жінок молодого віку з репродуктивними мотивами та вектором їх спрямування.

Виклад основного матеріалу дослідження. Аналіз основних підходів до вивчення мотиваційної сфери особистості в психології (Л. Божович, Х. Хекхаузен, О. Леонт'єв, А. Маслоу, Л. Виготський, І. Джидар'ян, Є. Ільїн, Ж. Нюттен, С. Рубінштейн та ін.), репродуктивної поведінки та репродуктивної мотивації в суміжних науках дає змогу розуміти сутність поняття «репродуктивна мотивація» як систему мотивів, що детермінують репродуктивну поведінку особистості, зумовлюють її початок, напрям та активність, зумовлюючи досягнення певних цілей через народження дітей або відмову від їх народження. Уважаємо, що репродуктивна мотивація представлена безліччю мотивів, які можуть бути усвідомленими, неусвідомленими або ж свідомо прихованими. Важливо відзначити, що неусвідомлені або свідомо приховані особистістю мотиви, що спонукають її до певного типу репродуктивної поведінки, пояснюючи яку, вона вдається до мотивувань, ми називаємо латентними репродуктивними мотивами. Боротьба репродуктивних мотивів теж може мати латентний (прихований, неусвідомлюваний) характер, що утруднює прийняття рішення щодо народження чи відмови від народження дітей, як наслідок, перешкоджає ефективному життєздійсненню молоді жінки. Конкурентна боротьба усвідомлених мотивів, на відміну від латентних, проходить більш продуктивно і призводить до прийняття поміркованого репродуктивного рішення [1, с. 47]. Саме тоді, на нашу думку, стає можливим розгортання суб'єктності в онтогенетичному вимірі, здійснення свідомого вчинку – народження очікуваних і бажаних дітей і гармонійне прийняття материнської ролі.

Узагальнюючи уявлення вчених різних галузей науки та спираючись на результати

власного емпіричного дослідження, виділили основні передумови формування репродуктивної мотивації молодих жінок (рис. 1):

- біологічні (інстинктивна, фізіологічна, психофізіологічна зумовленість, репродуктивне та загальне здоров'я тощо);
- соціокультурні (суспільна культура, звичаї, традиції, ідеологія, релігійні переконання тощо);
- політико-економічні (політико-економічна ситуація в країні, соціальна політика, правова захищеність, матеріально-технічне забезпечення, фінансове забезпечення, соціально-інфраструктурна сфера тощо);
- соціально-демографічні (вік, соціальний статус, матеріальний статус, походження, місце проживання, історія життя тощо);
- соціально-психологічні (соціальний капітал та особливості міжособистісної взаємодії, соціальні експектації, соціально-психологічні потреби загалом);
- особистісні (Я-концепція, особистісна й соціальна зрілість, самоактуалізаційні тенденції, смисложиттєві орієнтації тощо);
- індивідуально-психологічні (темперамент, характер, здібності).

Варто зазначити, що хоча й виділені групи чинників впливають на особистість в онтогенезі й певною мірою зумовлюють її життєву історію, досвід, однак, переломлюючись, суб'єктивно сприймаються кожною жінкою, яка, з одного боку, розвивається в певному середовищі під впливом зовнішніх чинників, з іншого – унікально й неповторно асимілює його в індивідуальному просторі життя. З огляду на це, правомірним є вивчення особистісних особливостей (ціннісні та смисложиттєві орієнтації, локус контролю, самоактуалізаційні тенденції, ступінь особистісної зрілості тощо) молодих жінок як важливого психологічного чинника, оскільки, на нашу думку, саме він є ключовим у формуванні репродуктивної мотивації.

Особистісні особливості молодої жінки визначають зміст і спрямування мотивів тих чи тих дій, виходячи з її індивідуальних бажань, потреб. Однак, аби репродуктивні мотиви набули рушійної сили, особистості необхідно здійснити пошук і віднайти й у самій собі, і в навколишньому середовищі необхідні адекватні засоби (ресурси) задоволення власних прагнень. Пошукова активність передбачає процес віднаходження достатніх матеріальних, фізичних, моральних та інших ресурсів для реалізації власних намірів, цілей, а також їх узгодження із соціокультурними традиціями, нормами, експектаціями тощо. При цьому здійснення свідомого репродуктивного вчинку, який відповідатиме особистісним

потребам, цінностям, збагачуватиме життя новими смислами, передбачає усвідомлення справжніх репродуктивних мотивів, що визначають його вектор. Усвідомлення супроводжується «освоєнням» жінки у власному просторі життя, тобто процесом пізнання того, що вона контролює, що обирає, що спонукає її здійснювати ті чи ті вчинки й бере на себе відповідальність за їх здійснення.

За сучасних реалій і специфічної репродуктивної поведінки молоді важливим завданням видається актуалізація в молодих жінок суб'єктно-вчинкової позиції щодо народження чи відмови від народження дитини. А отже, ґрунтовне вивчення особливостей репродуктивної мотивації, дослідження репродуктивних мотивів жінок і їх класифікація відповідно до запитів сучасної психологічної науки і практики.

Ефективно виявити репродуктивні мотиви й індивідуальну позицію молодих жінок щодо народження чи відмови від народження дітей нам дали змогу авторська методика «Життєві історії», нарративний метод і метод анкетування (з відкритими запитаннями). Авторська методика побудована за типом Інсайт-тесту: досліджувані ознайомилися з 10 життєвими ситуаціями (у яких за певних умов могла б опинитися будь-яка жінка), намагалися дати пораду чи висловити своє бачення подальших її дій, рішень, вчинків. Історії зачіпають проблеми репродуктивного здоров'я, здоров'я загалом, матеріального стану та соціального статусу, взаємин з оточуючими, зокрема сімейних стосунків, благополуччя й емоційного комфорту, соціокультурних особливостей і багато інших актуальних питань. Відповіді оцінювались за характером і виразністю емоційної реакції, типом когнітивних виявів, способом вирішення конфліктних ситуацій, спрямованістю на народження чи відмову від народження дитини, ступенем урахування реалій сьогодення, ступенем обґрунтованості позицій. Частотно-смісловий аналіз дав можливість виділити смислові категорії та частоту їх згадування. Контент-аналіз нарративів водночас провадився за критеріями: узгодженість/неузгодженість, реалістичність/нереалістичність, емоційне забарвлення, послідовність, представленість різних сфер життя тощо. Анкетування допомогло проаналізувати особливості індивідуальної життєвої історії, світогляду, суб'єктивного ставлення молодих жінок до материнства, вивчення їхніх репродуктивних планів на майбутнє, а також виокремити самопрезентовані репродуктивні мотиви. Загалом вдалося з'ясувати, що репродуктивні мотиви мають

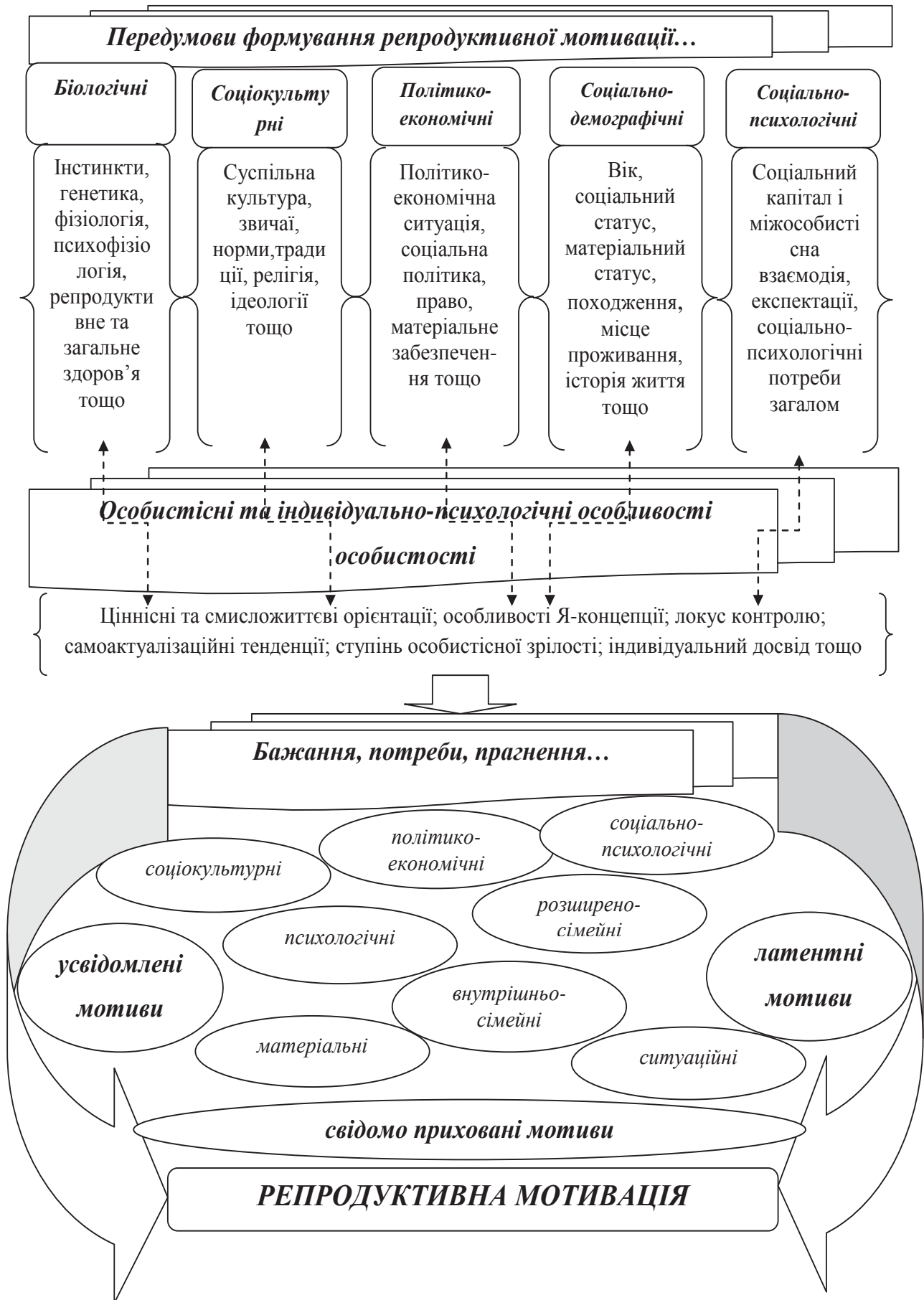

Рис. 1. Теоретична модель репродуктивної мотивації

декілька вимірів (основні групи; альтруїстичні/егоїстичні мотиви; мотиви з вектором на народження та на відмову від народження дитини), які в найзагальнішому вигляді з короткими поясненнями подано в таблиці 1.

Досліджуючи особистісні особливості молодих жінок, ми зосередилися, зокрема, на визначенні рівня самоактуалізації молодих жінок за допомогою «Самоактуалізаційного тесту» Е. Шострома (в адаптації Ю. Альошиної, Л. Гозмана й ін.) [2]; вивченні смисложиттєвих орієнтацій молодих жінок за допомогою методики СЖО (адаптація Д. Леонтєва) [3]; визначенні рівня суб'єктивного контролю за допомогою однойменної методики в модифікації Є. Бажина, О. Голінкіної, О. Еткінда [4].

Вивчаючи мотиваційну систему особистості ми неминуче стикнулися з розповсюдженою проблемою соціально прийнятних мотивувань. Адже справжні репродуктивні мотиви молодих жінок не завжди узгоджуються з культурними, моральними нормами, прийнятими в нашому суспільстві, а отже, або витісняються особистістю, або навмисно нею приховуються. З метою визначення актуальності потреби в соціальному схваленні застосовано шкалу Д. Марлоу та Д. Крауна [5, с. 21].

У дослідженні репродуктивної мотивації взяло участь 200 молодих жінок, 50 із яких відкрито декларували власну позицію «вільних від дітей». Вибірку ми стратометрично збалансували за віком (18–22/23–28/29–35), рівнем освіти (середня, середня спеціальна, неповна вища, вища), місцем походження й проживання (село/місто/мегаполіс), рівнем доходу (низький/середній/високий). Критеріями відбору також стали контактність, добровільність участі в дослідженні; відсутність релігійного чи іншого виду фанатизму, який перешкодив би адекватному сприйманню інформації, пов'язаної з дослідженням; відсутність психічних, психоневрологічних захворювань і групи інвалідності.

Кореляційний аналіз за Пірсоном показав неочікувані тенденції взаємозв'язків. Здавалося б, природно, що зорієнтованість особистості на народження дитини тісно пов'язана (на рівні $p \leq 0,01$) з особливою цінністю дитини для неї та генофілією (за РОД М. Родштейн – бажання народжувати й любов до дітей), однак та сама цінність дитини обернено корелює з показником «дитина-мета» й значуще пов'язана з потребою в соціальному схваленні та соціально-психологічною групою мотивів егоїстичного спрямування. Беручи до уваги таку реальність, закономірною видається відсутність значущих зв'язків

генофілії з усіма шкалами рівня осмисленості життя (за методикою СЖО О. Леонтєва). Якщо показник «дитина-мета» тісно пов'язаний ($p \leq 0,01$) з усіма шкалами та загальним показником осмисленості життя особистості, то орієнтація респонденток на народження дитини в майбутньому прямо корелює (на рівні $p \leq 0,05$) лише зі шкалами «Локус контролю Я» і «Процес життя», тісно пов'язана ($p \leq 0,01$) зі шкалою «Локус контролю Життя». Інтерпретуючи такий результат, розуміємо, що наміри народжувати в майбутньому не завжди говорять про альтруїстичний характер репродуктивних мотивів. Високі показники за шкалою «Процес життя» можуть свідчити про гедоністичне спрямування особистості, що живе сьогоднішнім днем, нереалістичні плани на майбутнє тощо, а шкал «Локус контролю Я» та «Локус контролю Життя» – про надмірну впевненість у собі й власних можливостях керувати своїм життям. Останнє на перший погляд видається скоріше позитивними якостями особистості, які свідчать про високий рівень суб'єктності, однак у більш глибокому аналізі виявляються безпідставними й такими, що не враховують усі чинники навколишнього середовища та не забезпечують реалістичне бачення власних можливостей і обмежень.

Окремо варто відзначити значущий взаємозв'язок саме альтруїстичних психологічних мотивів як народження, так і відмови від народження дитини з високим показником за категорією «дитина-мета». Тобто можна не лише бажати народжувати, аби подарувати дитині безумовну любов, прийняття й піклування, реалізувати себе повністю в ролі матері, а й відмовлятися народжувати, усвідомлюючи власні обмеження чи побоювання неспроможності дати дитині ту любов, на яку вона безумовно заслуговує.

Аналізуючи взаємозв'язок репродуктивних мотивів і цінності дитини як такої з локусом контролю респонденток, ми цілком очікувано виявили зворотну кореляцію усіх матеріальних шкал загальної інтернальності (за РСК в модифікації Є. Бажина, Е. Голінкіної, О. Еткінда) та економічних і біологічних мотивів. Високий рівень інтернальності за шкалами локусу контролю у сферах досягнень і невдач, у сімейних і професійних стосунках, міжособистісних взаєминах, а також щодо власного здоров'я свідчить про віру у свої сили й здатність молоді жінки керувати власним життям самостійно. Тут варто відзначити важливість альтруїстичних репродуктивних мотивів, оскільки надмірна самовпевненість часто може поєднуватися з егоцентричністю й

Таблиця 1

Репродуктивні мотиви

Основні групи репродуктивних мотивів	Дитина – мета (альтруїстичні)		Дитина – засіб (егоцентричні)	
	Народження	Відмови	Народження	Відмови
Соціокультурні	Бажання народити нащадка великого українського роду, нації тощо	Гостра невідповідність власного світосприйняття, світогляду суспільним традиціям, нормам, вимогам тощо	Відповідність запиту суспільства, набуття високого соціального статусу (звання Матері) тощо	Компенсаторна чи демонстративна опозиція суспільним традиціям, нормам, вимогам тощо
Політико-економічні	Емпірично не виявлено	Складна політико-економічна ситуація, відсутність правової захищеності, невизначеність, воєнні дії тощо	Потреба народжувати невідкладно, з огляду на складну ситуацію в країні, в надії вирішити особисті питання, пов'язані з нею	Демонстративна опозиція нинішньому станowi в країні, відсутності реформ, соціальних програм тощо
Матеріальні	Передача в спадщину нащадкам родини, бізнесу, дохідної справи, можливість матеріально забезпечити майбутню дитину тощо	Неможливість забезпечити матеріально дитину, відсутність достойного житла, інфраструктури тощо	Можливість покращити власне матеріальне становище шляхом отримання дотацій, виплат на дитину, пільг чи пільгового житла тощо	Можливість зекономити наявні ресурси, небажання ділитися надбанням, втрачати можливість заробляти кошти тощо
Соціально-психологічні	Сприятливе референтне оточення, налагоджені зв'язки, високий соц. капітал	Відсутність благоприємного референтного оточення, соціальних зв'язків	Відповідність соціальним експектаціям, статус матері в соціумі, інші вигоди	Можливість продовжити кар'єру, не втратити соціальний статус тощо
Розширені сімейні	Продовження сімейного роду, унікальних традицій, світогляду тощо	Відсутність упевненості в родинному корінні, проблеми, страшний таємниці роду тощо	Відповідність очікуванням, традиціям, нормам сімейного роду	Компенсаторна чи демонстративна опозиція розширеній сім'ї, спроба відокремлення
Внутрішньосімейні (подружні)	Бажання передати дитині унікальні гени в поєднанні, народження в любові тощо	Складна ситуація в подружній парі, конфлікти, насилля, відсутність партнера тощо	Можливість налагодити взаємини з партнером, створити «справжню сім'ю» тощо	Маніпулювання партнером і гра на його потребі продовження роду
Психологічні	Потреба безумовно любити, бажання самоактуалізації, самоздійснення, реалізації материнської ідентичності	Зневіра у власній здатності безумовно любити, віддавати, страх бути поганою матір'ю й обділити дитину тощо	Наповнити власне життя сенсом, здійснити власні мрії через дитину, самоствердитися тощо	Небажання ділити любов та інші ресурси сім'ї з дитиною, страх втратити головну позицію в сім'ї тощо
Біологічні (фізіологічні, психофізіологічні)	Інстинкти, гарне репродуктивне здоров'я, генетика тощо	Генетичні захворювання, незадовільне загальне та репродуктивне здоров'я тощо	Бажання покращити незадовільне репродуктивне здоров'я чи уникнути погіршення тощо	Страх погіршення загального здоров'я, зовнішнього вигляду тощо
Ситуаційні	Релігійні чи світоглядні загалом переконання	Не допускається через при-скіпливий контроль власної репродуктивної поведінки	Енерговитратність практик свідомої репродуктивної поведінки	Маніпулювання партнером задля особистої вигоди тощо

маніпулятивністю особистості. Інтернальність у міжособистісних стосунках і щодо власного здоров'я прямо корелює (на рівні $p \leq 0,05$) із генофілією. Можемо припустити, що впевненість у собі та власному суб'єктному ресурсі дає жінці змогу, як наслідок, бути більш упевненою у своїй здатності полюбити власну дитину в майбутньому й уміти налагодити гарний контакт. Загалом респондентки з високими показниками інтернальності у сфері міжособистісних стосунків і щодо власного здоров'я більш упевнено заявляли про бажання, готовність народжувати, відзначали особливу цінність дитини як такої й мотивували це скоріше психологічною групою мотивів, однак лише та частка респондентів, яка визначилася високим рівнем інтернальності за загальним показником (усіма шкалами РСК), мала альтруїстичний вектор мотивів як народження, так і відмови від народження дитини в майбутньому.

Парадоксальними на перший погляд виявилися результати аналізу взаємозв'язку самоактуалізаційних тенденцій особистості з основними групами мотивів і їх вектором. Високі показники за всіма шкалами методики САТ прямо корелюють із психологічними мотивами (на рівні $p \leq 0,01$) і категорією «дитина-мета». Водночас на тому самому рівні значущості з тими самими шкалами обернено корелює орієнтація на народження дитини в майбутньому та генофілія. Тобто що нижчий рівень самоактуалізаційних тенденцій нині, опори на себе, гнучкості поведінки, орієнтації в часі тощо, то впевненіше молоді жінки заявляють про бажання й готовність народжувати в майбутньому, сприймаючи скоріше народження дитини як засіб задоволення низки потреб.

Висновки з проведеного дослідження. Отже, ґрунтовне теоретико-методологічне та емпіричне дослідження репродуктивної мотивації молодих жінок дало змогу побудувати теоретичну модель, що включає основні передумови формування мотивації (біологічні, соціокультурні, політико-економічні, соціально-демографічні, соціально-психологічні чинники, особистісні та індивідуально-психологічні особливості особистості) й основні групи мотивів (соціокультурні, політико-економічні, матеріальні, соціально-психологічні, розширені сімейні, подружні, психологічні, біологічні, ситуаційні тощо) молодих жінок щодо народження чи відкладання/повної відмови від народження дитини, а також проаналізувати взаємозв'язок рівня інтернальності, осмисленості життя, самоактуалізаційних тенденцій особистості з репродуктивними мотивами та вектором їх спрямування (народження/відмова від народження).

ЛІТЕРАТУРА:

1. Івачевська О.В. Методологічні засади емпіричного дослідження особливостей репродуктивної мотивації молодих жінок / О.В. Івачевська // Психологічні науки: проблеми і здобутки. – 2014. – № 6. – С. 43–60.
2. Шостром Э. Самоактуализационный тест (САТ) / Э. Шостром [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://psyera.ru/4980/samoaktualizacionnyu-test-sat>.
3. Леонтьев Д.А. Тест смысловжизненных ориентаций (СЖО) / Д.А. Леонтьев. – 2-е изд. – М. : Смысл, 2000. – 18 с.
4. Бажин Е.Ф. Метод исследования уровня субъективного контроля / Е.Ф. Бажин, Е.А. Голипкина, А.М. Эткинд // Психологический журнал. – 1984. – Т. 5. – № 3. – С. 152–162.
5. Большая энциклопедия психологических тестов : в 2 т. / сост. А.А. Карелин. – М. : Владос-пресс, 2007. – Т. 1. – 2007. – 312 с.